

Balkanlarda fethiye camisi örnekleri: Selanik, Sofya ve Ohri Ayasofyaları

Fethiye mosque examples in the Balkans: Thessaloniki, Sofia and Ohrid Hagia Sophias

Gönderim Tarihi / Received : 13.03.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 03.06.2021

Doi: <https://doi.org/10.31795/baunsobed.896154>

Selçuk URAL¹

ÖZ: Osmanlı Türkleri için Balkan toprakları her dönemde mühim bir yere sahip olmuştur. Balkanlarda gerçekleşen her fetih, Osmanlıların devletleşme sürecini tamamlamalarında büyük katkı sağlamıştır. Böylece Osmanlılar Balkanlardaki egemenlikleriyle dünyada etkili bir devlet olabilmişlerdir. Osmanlılar Balkanlarda hakimiyet sağlamaya başladıkları andan itibaren de klasik imar ve iskân politikasını uygulamaya koyulmuşlardır. Fethedilen her bölgede yoğun bir imar faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Yeni imaretler, bedestenler, kervansaraylar, köprüler, camiler, pazar yerleri inşa edilmiştir. Ayrıca fethi gerçekleştirilen her şehir veyahut kasabada Türk-İslam Medeniyetinin bir geleneği de yaşatılmaya çalışılmıştır. Bu gelenek “fetih hakkı” şeklinde isimlendirilmiştir. Özellikle savaşarak ele geçirilen şehirlerin en gösterişli veyahut büyük mabedinde ezan okunmuştur. Sonrasında cuma namazı da burada kılınmıştır. Bu usul, şehrin Türk-İslam geleneği çerçevesinde fethedildiğini ortaya koymuştur. Böylelikle o şehrin fethedildiği tescillenirken o mabet de Türk-İslam geleneğince yeniden iskân edilmiştir. Osmanlıların bu gelenekleri sayesinde farklı coğrafyalardaki birçok mabet günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Bu çalışmada da Balkanlarda bu Osmanlı geleneğinin uygulandığı Sofya, Selanik ve Ohri şehirlerindeki Ayasofya Camileri yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Rumeli, Ayasofya, Fetih, Cami.

ABSTRACT: For the Ottoman Turks, the Balkan lands have always been an important place. Every conquest in the Balkans contributed significantly to the nationalization of the Ottoman. Thus, the Ottomans could be an effective state in the world with their dominance in the Balkans. From the moment that the Ottomans began to rule in the Balkans, they have implemented the classical zoning and settlement policy. Zoning activity was carried out in every region conquered. New imaret, bedesten, kervansaray, bridges, mosques and bazaar places were built. In every city or town conquered, a tradition of the Turkish-Islamic civilization was tried to be kept alive. This tradition has been named as the right of conquest. Especially in the most glorious or big temples of the cities that were seized

¹Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi / Rektörlük Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Koordinatörlüğü, sural@subu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5734-8302>

by fighting, the call to prayer has been recited. After that, friday prayer was performed there. This method reveals that the city was conquered within the framework of the Turkish-Islamic tradition. Thus, while it was registered that the city was conquered, that temple was inhabited according to the Turkish-Islamic tradition. With this tradition of the Ottomans, many temples in different geographies have survived to the present day. In this study, Hagia Sophia Mosques in the cities of Sofia, Thessaloniki and Ohrid where this Ottoman tradition was applied in the Balkans were included.

Keywords: The Balkans, Rumelia, Hagia Sophia, Conquest, Mosque.

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

In this study, Hagia Sophia Mosques which are located in the strategically important cities of Rumelia such as Thessaloniki, Sofia and Ohrid are discussed. It has been revealed in the historical and political process that the churches or monasteries in the aforementioned cities began to be called "Friday Mosque" or "Conquest Mosque". In the research the Ottoman archive documents, Ottoman historical chronicles, local resources of the region and national international secondhand resources were examined and it was aimed to clarify the subject. Thus, the political, cultural, social, religious, and historical processes of the temples called Hagia Sophia in the Balkans from past to present have been revealed. In the study, the reasons behind the conversion of these places of worship into mosques were also mentioned and up-to-date information about the physical conditions of these temples which have survived to the present day, was provided.

Methodology

As structures experience some changes under different beliefs, cultures, and administrations, in this study which investigates the historical processes of the temples called Hagia Sophia in Greece, Bulgaria, and North Macedonia, the establishment periods of the mentioned places of worship, their founders and the physical and religious changes they have undergone in history local resources of the region, archival documents, and first and second hand resources were revealed by the method of examination and evaluation.

Findings and discussion

The data obtained in the research, archive files, were analyzed within the framework of primary and secondary sources and the findings obtained as a result of the research are given below.

Result and recommendations

The cities of Thessaloniki, Sofia, and Ohrid in the Balkans, which were ruled by the Ottoman Turks for about five hundred years, became the important centers of the region in terms of administrative, economic, social and cultural aspects.

This development process manifested itself with the understanding of tolerance and development-based management that the Ottomans applied in the Balkans.

Thanks to this approach, a tremendously positive process has been experienced in the region both in human and physical terms. In the case of a contrary

approach to this view, other cultures, beliefs and civilizations could not be mentioned in the Balkans under the conditions of that day.

Thus, the fact that the most spectacular or the biggest temples in the cities conquered by war, which is a tradition in the practice of Ottoman conquest and settlement, were chosen as an indicator of the Turkish conquest can be more accurately explained with this view.

The need for mosques immediately after the capture of the cities in the Balkan campaigns that lasted for many years is an important factor in this situation. In order to meet the worship needs of Muslims, the most ostentatious places of worship in the Balkan cities of other religions were preferred. Because the Ottomans took care to maintain the custom of performing the first friday prayer worship, which the Muslim faith saw as a sign of conquest. Moreover, this practice was often not used in the cities that surrendered peacefully, and the churches and monasteries in the region were left to the use of non-Muslims.

Thus, after the Turks took over the Balkan cities and during the Ottoman rule in the region, the places of worship of non-Muslims were not damaged. Furthermore, the Balkan peoples were given the opportunity to freely practise their faith. Unless there was a rebellion against the Turks or an alliance with their enemies, the lives and existence of other beliefs in the Balkans were not interfered with and their places of worship were not touched. Thus, this conversion event cannot be explained as the destruction of a belief.

Thus, the Ottomans, in line with the Turkish-Islamic Civilization tradition secured all the people, beliefs, and places of worship in the cities that they captured. As a result of the rule of the Ottomans, many places of worship in the Balkan cities were repaired and made more useful than they were before. For this reason, there was no forced conversion event in the Balkans for many years under the Ottoman rule. It should be noted that it is the preservation of the structures belonging to other faiths in the cities captured by the Ottomans even when they are converted into Islamic places of worship, and that it ensures that they host beliefs forever.

Giriş

Osmanlıların Türk-İslam Medeniyetini üç kıtada yaşatıp bir cihan devleti olmalarına vesile olan ve Türk Milletinin bekasında yeni ufuklar açan tarihi süreç; Rumeli topraklarına başlatılan akınlar sayesinde gerçekleşmiştir. Bu vesileyle Osmanlı Türkleri açısından Anadolu topraklarındaki hakimiyetten önce Balkanlarda bir siyasi egemenlik mücadelesine girilmiştir (İnalçık, 1973/1993; Lowry, 1942/2008). Osmanlıların kuruluş devrinde Rumeli'deki geniş fetih sürecindeki başarısında, Selçuklu mirası üzerine inşa ettikleri idari, dini ve sosyal müesseseler ile bu müesseseleri muhafazayla birlikte geliştirmiş olmaları mühim bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca Rumeli coğrafyasında karşılaşılan geniş ve verimli arazilerin Osmanlı ahalisinin dikkatini çekmesi ile fetih sürecine dahil olan askeri sınıfın bu topraklarda yaşamak istemeleri de bölgede başarıyı destekleyici etkenler arasında gösterilebilir (Şentürk, 1993: 89). Bu bakış açısıyla Osmanlıların son derece bilinçli ve doğru bir sistem dâhilinde Rumeli'ye giriş hareketini tertipleedikleri daha iyi anlaşılabilir.

Bu minvalde Osmanlı Devleti'nin egemenliğinin yayılma dönemindeki fetihleri sürecinde çatışma sonucu fethedilen bölgelerdeki şehirlerin en geniş ve yahut en gösterişli mabedinin, Osmanlıların Balkanlardaki akınlarının birer galibiyet nişanesi olarak camiye dönüştürüldüğü de bilinmektedir. Bu vesileyle Rumeli coğrafyasındaki İşkodra, Eğriboz, Belgrad, Rodos, Sofya, Selanik ve hatta İstanbul (Kiel, 1985; Delilbaşı, 1987; Gradeva, 1994; Adıyeke, 1999; Koyuncu, 2014a) gibi şehirlerde olduğu üzere, savaşarak ele geçirilmiş birçok şehirde anlık ve acil ihtiyaçlar durumunda da bazı ibadethanelerin camiye tahvil edildiğine dair örnekler bulunmaktadır. Osmanlılar öncelikle bu şehrin bir mücadele sonucu fethedilip edilmediği usulüne odaklanmışlardır. Diğer noktaysa ordunun durakladığı bazı mıntikalarda ihtiyaca mukabil olmak üzere ve özellikle de İslam inancında da belirtildiği üzere kalabalık bir halde kılınabilen cuma namazı ibadetinin gerçekleştirilebilmesi için bazı mabetlerin Müslüman ibadethanesine dönüştürülmesidir. Bu örnek ise oldukça az karşılaşılan bir durumdur. Çünkü Osmanlılar kendi medeniyetlerinin göstergesi olması açısından, fethettikleri bölgelere sayıca fazla olmak üzere yeni ibadethaneler, kervansaraylar, hanlar, konaklar, köprüler gibi eserler kurmuşlardır. Bu yapılar da oldukça gösterişli ve gündelik hayatın gelişmesine doğrudan etki eder bir durumu ortaya çıkarmıştır. Çalışmanın amacı Rumeli'de Osmanlı hakimiyetiyle birlikte "Cuma Camisi" veyahut "Fetih Camisi" şeklinde adlandırılarak anılmaya başlanan benzer nitelikteki bazı mabetlerin geçirdiği siyasi ve tarihi sürece odaklanmak olmuştur.

Literatür taraması

Bu çalışmada Selanik, Sofya ve Ohri gibi Rumeli'de mühim stratejik öneme haiz şehirlerdeki Ayasofya Camileri ele alınmıştır. Bahsi geçen kentlerdeki

Aziz Sofya isimli kilise veyahut manastırların “Cuma Camisi” veyahut “Fetih Camisi” isimleriyle anılmaya başlandığı tarihi ve siyasi süreç ortaya çıkarılmıştır. Araştırmada; Osmanlı arşivi belgeleri, Osmanlı tarihi kronikleri, bölgenin yerel kaynakları ve ulusal-uluslararası ikinci el kaynaklar incelenerek, konuya açıklık getirmek istenmiştir. Böylelikle geçmişten günümüze Balkanlardaki Ayasofya isimli mabetlerin siyasi, kültürel ve tarihi süreçleri ortaya konulmuştur. Araştırmada aynı zamanda bu ibadethanelerin, camiye tahvil edilmişlerinin arkasındaki sebeplere değinilmiş ve günümüze dek ulaşmış bu mabetlerin fiziki durumları hakkında da güncel bilgiler ortaya konulmuştur.

Yöntem

Yunanistan, Bulgaristan ve Kuzey Makedonya’daki Ayasofya isimli mabetlerin geçirdiği tarihi süreçleri araştıran bu çalışmanın yöntemini; yapıların farklı inanç, kültür ve yönetimler altında yaşadığı değişimler oluşturmaktadır. Bu doğrultuda bahsi geçen ibadethanelerin kuruluş dönemleri, kurucuları ile tarihte uğradığı fiziki ve dini değişiklikler; bölgenin yerel kaynakları, arşiv evrakları, birinci ve ikinci el kaynakların incelenip değerlendirilmesi yöntemiyle ortaya çıkarılmıştır.

Bulgular ve tartışma

Araştırmada ulaşılan veriler; arşiv dosyaları, birinci ve ikinci el kaynaklar çerçevesinde analiz edilmiş ve araştırma sonucunda elde edilen bulgular aşağıda belirtilmiştir.

Rumeli’de Osmanlı Ayasofya Camileri

İslam tipi şehircilik anlayışına göre bir yerleşim alanının Müslüman şehri olarak anılması için mühim iki unsur vardır. Bunlar şehrin ortasında tüm Müslüman cemaati alabilecek büyüklükte “Cuma Mescidi” ve o bölgenin ticari hayatının devamını sağlayabilecek bir pazar yerinin bulunmasıdır (Cahen, 1990/2000: 135). O dönemki İslami gelenek ve şartlar kapsamında cuma namazının sadece şehir ve kasabalarda topluca kılınması geleneği, Anadolu ve Rumeli’de de yakın döneme kadar uygulanagelmıştır (Sümer, 1980: 41).

Lakin Türklerin yaşadıkları coğrafyalar dikkate alındığında daha ziyade kalabalık ve büyük şehirlerde cuma namazı ibadetinin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bunlar da ziyadesiyle kasaba ve şehir merkezleri olmuştur. Ancak bazı durumlarda şehir dışında kalan araziler üzerinde cuma namazı kılınabilecek mescitlerin inşa edildiği de görülmüştür. Bu bakış açısıyla ve yeni fethedilmiş Osmanlı şehirlerinde, en gösterişli camilerin yani “Mescid’ül-Cuma”nın önemi fark edilmektedir. Böylelikle bu mescit veyahut cami, bir yandan ibadetin birlikte gerçekleştirilme esasını karşılarken diğer yandan da Osmanlı halkının belirli günlerde bir araya gelip hem ticari hem insani ihtiyaçlarını temin

edebilmelerine ön ayak olmuştur. Bu haliyle şehir, kasaba veyahut dışında bu amaçla imar edilen Cuma Camileri, Osmanlı toplumsal ilişkilerinin de ilerlemesinde yardımcı bir rolü üstlenmiştir (Baykara, 2000: 372).

Ayrıca klasik dönem Osmanlı şehir planının egemen unsuru olup şehrin merkezini gösteren caminin yanında buranın bir yerleşim alanı olduğunu ifade etmesi açısından az önce değindiğimiz üzere “bedesten-imaret (Cansever, 1996:385)-çarşı-pazar” yerlerinin de önemi bir rolü söz konusudur (Faroqi, 1993/2000: 12; Arı, 2005: 38). Böylelikle Osmanlı şehirlerinde cuma namazı ibadetiyle hem dini ve insani ilişkiler perçinlenir hem de o gün şehir merkezinde kurulan pazar yerleriyle de sosyo-iktisadi hayat hareketlenir. Bu sebeptendir ki Osmanlılar büyük şehir ve kasabalarını “Cuması kılınur ve bazaru durur” şeklinde ifadelendirmişlerdir (Ergenç, 1979: 65-66; Karagöz, 1999: 105; Öz, 2005: 59). Bu şeklin nihayetinde de Osmanlı şehirlerinin en göze çarpan niteliklerinden biri olan şehir merkezilerindeki dini, kültürel ve iktisadi faaliyet alanları ortaya çıkmıştır (Acun, 2002: 265-266). Bu gelenek Balkan fetihleri sonrasında mevcut veyahut yeniden kurulan şehirlerde de tatbik edilmiştir. Böylelikle Balkanlardaki Osmanlı şehirleri bahsettiğimiz anlayış çerçevesinde ve cami ile pazar yerleri etrafında şekillenmiştir.

Osmanlılar Rumeli Balkan topraklarında egemenlik kurmaya başladıklarından itibaren, kendilerine özgü tipik bir klasik imar-iskân usulünü bu bölgede de uygulamaya çalışmıştır. Fethedilen yeni şehir ve kasabalarda Türk-İslam medeniyetinin yüzyıllardır sürdürdüğü bir gelenek de yaşatılmaya çalışılmıştır. Bu gelenek “fetih hakkı” şeklinde de isimlendirilen ve savaşla fethedilen şehrin veyahut kasabanın mevcut en büyük veyahut gösterişli mabedinden ezan okunması ile cuma namazının bu mabette kılınmasıdır. Böylelikle o şehrin fethedildiği tescillenmiş olup ilgili mabet de “Fethiye Camisi” olarak anılmaya başlanmıştır. Bu geleneğin Osmanlı tarihi açısından en dikkat çeken örneği ise; Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul şehrinin fetih sembolü olarak, Ayasofya (Hagia Sophia) Kilisesine girip, mabet içerisinde ezan okutup, maiyetiyle birlikte şükür namazı kılması ve fetihden sonraki ilk cuma namazının burada kılınarak mabedi Ayasofya Camisine (Ayasofya Cami-i Kebir) çevirmesiyle şehrin fetihini tescillemesi gösterilebilir (Danişmend, 1947; Tursun Bey, 1911/1977; Süsheim, 1979; Eyice, 1991). Balkanlarda Ayasofya ismiyle anılan camilerse; Selanik, Sofya, Ohri, Edirne (Enez), Kırklareli gibi şehirlerde yer almıştır.

Bahsettiğimiz üzere bu gelenekle birlikte Balkanlardaki Osmanlı akınları akabinde ve çok geçmeden, şehir veyahut kasabalarda farklı dinlere mensup ibadethanelerin çoğu faaliyetlerine kaldığı yerden devam edebilmişlerdir. Hatta süreç içerisinde bu gayrimüslim zümrenin tüm hakları ve ibadethanelerinin güvenlikleri dahi Osmanlı sistemince garanti altına alınmıştır. Osmanlıların diğer dinlere ve inanç sistemlerine yönelik bu koruyucu bakış açılarının sayesinde

de Balkanlarda, gayrimüslim topluma ait pek çok ibadethanenin günümüze kadar ulaşabildiği bilinmektedir. Bazı hallerde manastırlar, yetki alanları dahilindeki gayrimüslimlerin temsilcisi olarak da bir rol üstlenmişlerdir. Osmanlı idaresinin getirdiği ve az sayılabilecek bir vergiyi ödemek durumunda olan bu ibadethaneler, inanç hususundaki haklarını yüzyıllar boyunca koruyarak cemaatleri üstünde manevi ve siyasi etkilerini oynamaya devam edebilmişlerdir (Kermeli, 2010: 168-169). Hatta Osmanlı resmi kayıtlarında bu haliyle belirli bir geçmişe sahip olma şartı bulunan bazı ibadethanelerin; kadim kiliselerin fetihten önce kilise olanlarının yönetiminin gayrimüslim topluma bırakılacağı, eğer yıkılmış veyahut harap olmuş ise de hâkim izniyle iade edileceği şeklinde tavsif edildiği anlaşılmaktadır (Refik, 1988: 44-47; BOA Müh. Def. 6: 175-176; Koyuncu, 2014b: 46; Kenanoğlu, 2004:290).

Osmanlıların Balkanları fethi sürecinde barış yoluyla veyahut savaşarak ele geçirilmiş, fethedilmiş şehir ve kasabalarda şeri olarak başka dinlere ait yeni ibadethanelerin inşa edilmesinin mümkün olamayacağı bilinmektedir. Bu durumun toplum yapısının tamamının gayrimüslimlerce olduğu yerleşim alanlarında padişahın bizzat iznine tabi olup özel izinle gerçekleştirilebileceği de bilinmektedir. Ayrıca mevcut uygulamaya dikkat edildiğinde Balkanlarda yeni kurulmuş bazı şehir veyahut kasabalarda, şehrin fethediliş tarzına bakılmaksızın yerleşim alanlarında ve kırlarda gayrimüslim ahaliye ait sonradan pek çok yeni ibadethanenin yapıldığı da görülmektedir. Bu hale örnek olarak Şumnu bölgesinde Sveti Bogoroditsa Kilisesinin yeni inşa edildiği (Gradeva, 1994; Koyuncu, 2014) gösterilebilir. Ayrıca Teselya'nın ele geçirilmesi sonrasında bölgenin fethini gerçekleştiren Turahan Bey'in Rumlara özel olarak Turnavos kentini kurduğu ve Kilise-i Paşa isimli bir ibadethaneyi inşa ettirdiği de bilinmektedir. Bu ibadethane 1930'lu yıllara kadar da işlevselliğini koruyabilmiştir. Böylece Balkanlarda bu bağlamda çoğu bölgede inşa edilen ibadethanelerden bahis etmek söz konusudur. Bu konuda araştırmacılar Rumeli'deki Osmanlı idari döneminde inşa edilen gayrimüslim ibadethanelerinin sayısının, bu dönemden öncekilerine nazaran çok daha fazla olduğunu belirtmişlerdir (Kiel: 1985; Koyuncu, 2014a).

Selanik Ayasofya Camisi

Selanik şehrinin, Osmanlılarca fethedilmeden önceki tarihi de dikkate alındığında kadim bir kent olduğu anlaşılmaktadır. Şehirde Osmanlıların idareleri öncesinde gerek Roma gerekse de Bizans'ın siyasi egemenlik süreçleri yaklaşık 1700 yıllık bir geçmişi işaret etmektedir. Selanik, tarihsel süreç içerisinde stratejik konumundan ve bir liman şehri olması hasebiyle kimi zaman zenginleşerek müreffeh bir dönem yaşamışken, kimi zaman da zorba ve baskıcı anlayışlar sebebiyle istila edilip yağmalandığı zor zamanlar geçirmiştir. Bu vesileyle Selanik, tarih boyunca birçok medeniyetin etkisiyle çeşitli siyasi, sosyo-ekonomik ve dini evreler geçirmiştir (Mazower, 1950/2007).

Selanik şehrinin, Balkan coğrafyasını birbirine bağlayan mühim iktisadi ve fetih güzergahı üzerinde bulunması, deniz üzerinden gerçekleştirilebilecek ticari faaliyetleri de sağlayacak muhafazalı limanın varlığı, şehrin kuruluşundan yani İsa'dan önce 316'dan bu yana mühim bir iktisadi merkeze dönüşmesine vesile olmuştur. Selanik bu coğrafi özelliklerinden dolayı Bizans'ın da idari, iktisadi ve sosyo-kültürel boyutlarda İstanbul'dan sonra gelen ikinci önemli şehir merkezi olmuştur (Delilbaşı, 1987: 76-78).

Osmanlı coğrafyacılarının “İstanbul’un bir parçası” ve Yahudilerin de “şehirlerin anası” şeklinde andıkları Selanik şehri (Kiel, 2009: 352), 1349'da Sırp Kralı Duşan tarafından zapt edilmek üzereyken Süleyman Gazi ve Alpleri sayesinde işgalden kurtarılmıştır. Selanik, Osmanlı Türkleriyle ilk kez bu sayede tanışmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 136). Selanik şehri Osmanlı Türklerince tek bir seferde ele geçirilemediği için XIV. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyılın ilk yarısına kadar birçok kez fetih teşebbüsüyle karşılaşmıştır. Bu girişimlerin ilki Sultan Murad Hüdavendigâr'ın Çandarlı Hayreddin Paşayı ve Evrenoz Bey'i 1380-1387'de Selanik'e göndermesiyle gerçekleşmiştir. Bu seferin gerekçesi ise Bizans İmparatoru V.Yuannis'in Selanik Valisi olarak görevlendirdiği oğlu Manuel'in, Serez'i zapt ederek kaledeki Türkleri katletmesi olmuştur. Serez 1383'te Osmanlılarca fethedilirken, deniz tarafından çevrelenemeyen Selanik bir süre direnebilse de 1387'de Çandarlı Halil Paşa tarafından ve son hizmeti olarak fethedilmiştir. Çandarlı Halil Paşa bu seferden sonra vefat etmiştir. Selanik'teyse Osmanlı idaresi tam manasıyla tesis edilememiştir. Böyle bir dönemin yaşanmasında Kosova Muharebesinde (1389) Sultan Murad'ın şehit düşmesiyle, Ankara Savaşı itibarıyla Osmanlılardaki iç karışıklık döneminin yaşanması etkili olmuştur. Nitekim Sultan I.Bayezid'in hükümdarlığı sırasında Osmanlı egemenliğinde bulunan kentin, Ankara Savaşından sonra Bizans'ın eline geçtiği de bilinmektedir. Selanik daha sonra 1423-1429 tarihlerinde Bizanslılarca Venedik yönetimine devredilmiş ve bu dönem şehrin tarihinde idari bakımdan en despot, iktisadi bakımdan da en sıkıntılı dönemi olarak kayıtlarda yerini almıştır. Şehrin Venedik idaresine verilmesi Osmanlı sultanı II.Murad tarafından kabul edilmeyip, kendi topraklarına bir tecavüz olarak görülmüştür. Bu nedendir ki Selanik'teki asıl Osmanlı egemenliği Sultan II.Murad döneminde 1430'da gerçekleştirilmiştir. Mühim bir ticari merkez olan Selanik'in fethi esnasında Sultan II.Murad'ın, şehrin hem maddi kaynaklarına hem de kendi askeri gücüne zarar vermemek adına ve İslam Hukukundan hareketle, şehir ahalisinin kan dökülmeden teslim olması hususunda çağrı yaptığı da bilinmektedir. Fakat çağrılarına bir karşılık bulamayınca da kentin dört bir tarafından kuşatılmasını emretmiş ve kendisi de Akropol'ün karşısında ordugâhını kurmuştur. Nihayetinde de Anadolu Beylerbeyliği görevinde bulunan Hamza Bey ve Rumeli Beylerbeyliği görevindeki Sinan Paşa'nın kumandanlığındaki muhasara sonucunda Selanik şehri ele geçirilebilmiştir (İnal-

cık, 1979: 601; Başar, 1991; Anagnostis, 1989; Uzunçarşılı, 1988; Dukas, 1956; Kiel, 2009; Jorga, 1913/2005; Delilbaşı, 1987; Balta, 2009).

Sultan II.Murad kentin bu süreç dahilinde yani savaşlararak fethedilmesinin ardından, İslam Hukukunu devreye sokmuştur. Böylelikle Selanik'te halk tutsak edilmiş, şehrin tüm imkanları (toprak, emlak v.b.) devletin malı sayılmıştır. Tüm bu gelişmelere rağmen Sultan Murad, şehrin fethi sonrasında, savaş esnasında şehirlerini terk etmek zorunda kalanların evleriyle mallarına kavuşabileceklerini de açıklamıştır. Hatta bizzat II.Murad tarafından savaş esirlerinin çoğunun fidyesi ödenerek özgürlüklerine kavuşturulmuş, şehre geri dönenler de evlerine, mallarına ve servetlerine yeniden kavuşabilmiştir (Neşri, 1493/1957: 611-613).

Evliya Çelebi'nin kendi dönemi içinde yüz elli civarında cami ve mescidin bulunduğunu kaydettiği Selanik'te (Kahraman vd., 2011: 150), bahsettiğimiz üzere II.Murad devrindeki akınlarla birlikte fethin alameti ve göstergesi olmak kaydıyla bazı kiliseler de camiye çevrilmiştir. Bunların ilki 1430'dan hemen sonra şehrin fethini ve kazanılan zaferi ortaya koymasından mühim olup, ilk cuma namazının da kılındığı "Eski Cuma Camisi", "Sultan Murad Camisi" şeklinde anılarak şöhret bulan, Erken Hıristiyan döneminden kalma ve Meryem Ana'ya ithaf edildiği ileri sürülen Akheiropoietos (Aziz Paraskevi Bazilikası) Kilisesidir (Eyice, 1954: 166; Anagnostis, 1973/1989: 57).

Sonrasındaysa, çok uzun süre Hıristiyan egemenliği altında kalan ve şehrin koruyucusu olarak bilinen Hagios Demetrios Bazilikası, ancak II.Bayezid Han döneminde, Vezir Cezeri Kasım Paşa tarafından 1492-1493'de Kasımiye Camisi ismiyle İslam mabedi haline dönüştürülmüştür. XVI. yüzyılın başlarından İslam ibadethanesi haline getirilen ve cami vakfiyesi 1510 tarihine dayanan Hagios Katharina Kilisesi de Yakup Paşa tarafından camiye dönüştürülmüştür. Yakın zamanda Selanik ahalisinden Kadı İshak Çelebinin de şehirdeki Aziz Panteleiman Kilisesini, İshak Çelebi Camisine çevirdiği de bilinmektedir. Ayrıca günümüzde halen kitabesi bulunan ve aslında bir Roma mabediymen sonrasında kilise itihaz edilerek üzerine büyük bir kubbe oturtulan, şehrin Osmanlı idari egemenliği sonrasında da bir süreliğine Hıristiyanlara bırakılan Hagios Georgios Kilisesi ise aynı yere 1590-1591'de zaviye tesis eden Hortaçlı Şeyh Süleyman Efendi adına Koca Sinan Paşa tarafından Hortacî Süleyman ismiyle camiye çevrilmiştir (Eyice, 1954: 165; Gökbilgin, 1996: 344; Eyice, 1998: 244-245; Eyice, 2001: 553-554; Kiel, 2009: 353-354;).

Selanik Ayasofya'sı Osmanlı idaresi boyunca eklenen bazı aksamlarıyla birlikte sanat eseri manasında son derece kıymetli bir değer taşımıştır. Selanik'in fethinden sonra İslam ibadethanesine dönüştürüldüğü bilinen Selanik Ayasofya Camisinin kurucusu olarak ise dönemin vezir-i azamı İbrahim Paşa bilinmektedir.

Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki Mart 1459 tarih ve 6254 numaralı dokümanda, Selanik'te var olup Küçük Ayasofya şeklinde de anılan bu mabedin Sırp Karal-

larından Brankoviç'in kızı ve II.Murad'ın da nikahlı eşlerinden olan Mara'ya bağışlandığı ifade edilmiştir. İstanbul'daki Ayasofya'nın varlığından dolayı Selanik, Sofya ve Trabzon şehirlerdeki bu ibadethanelere Küçük Ayasofya denildiği düşünülmektedir. Hüseyin Ayyansariyi de Hadikat'ül Cevami isimli eserinde Sadrazam İbrahim Paşa'nın Selanik'te kiliseden çevrilme Ayasofya Camisi isimli hayratı olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca Selanik kadısına gönderilen 15 Ağustos 1565 tarih ve 130 numaralı bir hüküm kaydında; Selanik'teki bu mabedin bahsedilen vakitlerde Selanik Ayasofya Camisi şeklinde kayıtlı olup, bu isimle anıldığı da anlaşılmaktadır (BOA, Müh. Def. 5: 24; Eyice, 1991).

Ayrıca Semavi Eyice, XVI. yüzyılda Mehmed b. Ömer'e ait Menâzırü'l-Avâlim isimli eserdeki bilgilere dayanarak, Ayasofya'yı Kanuni Süleyman'ın sadrazamlarından Pargalı İbrahim Paşa'nın gayrimüslim tebaadan alarak camiye dönüştürdüğünü dile getirmiştir. Ayrıca ibadethanenin bitişiğine de minare ile avluya da şadırvanın eklendiğini iddia etmiştir. Eyice görüşünü üç beyitlik manzum bir tarihteki bilgilerden hareketle, Selânik Ayasofya'sının 1527-1528'de İbrahim Paşa'nın hayrı şeklinde Müslüman ibadethanesine dönüştürüldüğünü, "Târîh-i İtmâm-ı Ayasofya der Mahrûse-i Selânik" isimli eserde inşa tarihini ve yaptıranı işaret ettiğini izah etmiştir. Böylelikle bu ibadethanenin kiliseden camiye tahvili Pargalı'nın görev döneminde (1523-1536) gerçekleştiği söylenebilir (Eyice, 1991a: 221; Eyice, 2000: 337-339). Bu bilgileri desteklemesi bakımından Evliya Çelebi'nin aktardığı cami kitabesinin son satırındaki "kul fethun karib" ifadesinin ebced karşılığının da 1523-1524 tarihini yani Vezir İbrahim Paşa'nın görev dönemini (1523-1536) işaret ettiği de bilinmektedir (Kahraman vd., 2011: 150).

Ayrıca Ekrem Hakkı Ayverdi, bu mabedin banisinin İbrahim Paşa olduğunu "Cami-i Makbul İbrahime'l-maruf cami-i Ayasofya der Selanik" (Ayverdi, 2000: 272) şeklindeki ifadelerle açıklamıştır. Bir başka kaynakta 1530 tarihli tahrir evrak kaydından hareketle, 1521'de devlet tarafından el konulan ve Selanik merkezine kaydedilmiş olan Ayasofya Camisinin, Veziri-i Azam İbrahim Paşa tarafından 1523'te camiye dönüştürülen Ayasofya Metropolitan Kilisesi olduğu bildirilirken, yapıya parlak mermerden minber ile kürsü, sütunlu bir gölgelik ve yüksek bir minare eklenmiş olduğu da belirtilmiştir (Kiel, 2009: 355; BOA, 2003: 5). Ayrıca 1530'a kadar Selanik merkezindeki mahalleler arasında göremediğimiz Ayasofya Mahallesi, o yıl düzenlenmiş 1530 yılı tahririnde ve 1568 yılı tahririnde de "Mahalle-i Cami-i Ayasofya" ifadesiyle yerine aldığı da anlaşılmıştır (BOA, TT.d.403: 544; BOA, TKG.M.TADB.TTD.186: 10). Camiyle ilgili olarak 18 Şubat 1565 tarihli bir hüküm kaydında da Varna'da inşa edilen bir kale için Selanik'teki İbrahim Paşa Camisi suyundan alındığı bilgisi yer almaktadır (BOA, 1995: 432). Selanik Salnamelerinde camiye tahvil edenin İbrahim Paşa olduğu da gösterilmiştir (SVS, yz. 1303: 125-176). Yine Damat İbrahim Paşa'nın Ayasofya Camisi avlusunda öğrencilerin kalacağı 10

tane bölmeyi inşa ettirdiği, ihtiyaç sahibi yoksul çocukların Kur'an-ı Kerim öğrenmeleri maksadıyla ayrıca bir Sıbyan Mektebi yaptırdığı da kayıtlarda yer almıştır (Bayrak, 2016: 4).

Ayasofya Metropolitan Kilisesi olarak da bilinen bu yapıyı, Evliya Çelebi XVII. yüzyılda bölgeye gerçekleştirdiği ziyaretleri esnasında Osmanlı sultanlarının, bazı üst düzey yönetici ile hayırseverlerinin ibadethanelerden en şerifi ve orada edilen duaların kabul edildiği büyük bir mâbedgâh olarak bildirmiştir. "Büyük Ayasofya" ismiyle kaydettiği Selanik Ayasofya'sını, İstanbul'daki Ayasofya'ya benzetip ölçülerinin ondan daha küçük olduğunu ileri süren seyyah, Trabzon Ayasofya'sıyla ise aynı ebatlarda olduğunu belirtmiştir (Kahraman vd., 2011: 150).

Selanik Ayasofya'sı, şehirde meydana gelen 1890 yılı büyük yangınından oldukça etkilenmiştir. Bu durum ibadethanenin epey süre açılmamasına sebep olmuştur. Osmanlıların bu ibadethanenin tamirâtı hususunda Fransız mimarların eşliğinde yeni projeler hazırlattığı da bilinmektedir. Bu şekilde ayağa kaldırılıp güzelleştirilen ibadethane, 1911 yılında Osmanlı Sultanı Mehmed Reşad'ın Balkan seyahati esnasında uğradığı Selanik şehrinde Cuma namazını kılmasıyla birlikte ibadete açılmıştır. Osmanlı Devleti eliyle ayağa kaldırılmaya çalışılan bu mabet, Selanik şehrinin ile Yunanistan coğrafyasının da içerisinde yer aldığı Balkan Savaşları esnasında kaybedilen topraklar arasında yer aldığı için 1912 yılı itibariyle yeniden kiliseye dönüştürülmüştür. Bu esnada da ibadethane üzerindeki Türk imajını sergileyen bölümler de tahrip edilerek ortadan kaldırılmıştır. Caminin kuzeybatı kısmındaki minaresiyle birlikte iç mekanındaki minber ve müezzin mahfili yok edilmiştir. Hatta bu mahfilin ayaklarının kesilmesi sonrasında dış mekânda çiçek bahçesini andıran bir hale dönüştürülmüştür. Bu şekilde ibadethanenin İslam geleneklerini gösteren özellikleri hiç edilmiştir. Bu İslam ibadethanesinden son döneme sadece kiremitten oluşan kubbeli çatı ve revaklı alanı da içine alan avlu kalmış, orasının da XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sistemli bir şekilde ortadan kaldırıldığı bugünkü manzaradan anlaşılmaktadır (Eyice, 1991a).

Fotoğraf 1: 1917 yangınında Selanik Ayasofya Camisi

Kaynak: (bakisarisakal.com, 30.03.2021)

Fotoğraf 2: Günümüzde Yunanistan'da Selanik Ayasofya'sı

Kaynak: (selanikgezirehberi.blogspot.com, 29.03.2021)

Ohri Ayasofya Camisi

Balkanlarda yüzyıllardır var olan Ohri şehri, günümüzde Kuzey Makedonya Devleti sınırları içerisinde bulunmaktadır. Güneydoğu Avrupa siyasi coğrafyası olarak da adlandırılan bu bölgede önemli bir turizm bölgesi olan şehir, antik çağlardan bu yana Ohri Gölü kenarında ve tepelik bir mıntıka üzerinde kurulmuştur. (Acaroğlu, 2000: 179). Antik çağlarda Heraklia Liknidos bölgesinde yer alan Ohri'nin, kendi dönemlerinde İliryalılar veyahut Desaret'ler tarafından yerleşim alanına dönüştürüldüğü bilinmektedir (Stoyanovski, 1974; Popoviç, 1999: 64-65). Slavların 6. asrın başlarında Balkan coğrafyasına doğru yönelen göçleriyle birlikte bu bölge Ohrid, Akhris, Akhrida ve Okhri şeklinde isimlerle anılmaya başlanmıştır (Kiel, 1995: 164-165; Aruçi, 2003: 331).

Osmanlı Devleti'nin XIV. yüzyılda Balkanlara yönelik fetih hareketi sonucunda bölgeye yerleşmeye başlamasıyla birlikte, Ohri şehrinin de içinde yer aldığı günümüz Makedonya toprakları da egemenlik alanları arasında yer almaya başlamıştır. Böylelikle şehir, I.Murad döneminde, Çandarlı Hayrettin Paşa ve Evrenos Bey tarafından 1385 tarihinde Osmanlı Devleti sınırlarına katılmıştır. Yerel kaynaklarca Ohri'nin fethinin Pirlepe, Kalkandelen ve Üsküp'e göre daha güç gerçekleştiği ileri sürülürken, şehrin Rumeli'deki Osmanlı egemenliğinin kalıcılığı açısından mühim olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca sancak statüsüyle Manastır'a bağlanmış ve Arnavutluk seferlerinde kullanılan bir askeri üs merkezi olmuştur (Danişmend, 1947: 68; Ercan, 1989: 77; Dimovski, 2000: 29; Yahya, 2001: 21; İnbaşı, 2002: 29).

Ohri şehrinde tam manasıyla bir Osmanlı egemenliği, XV. yüzyılda II.Mehmed'in Balkan fetihleri sonrasında sağlanabilmiştir. Osmanlı Devleti'nin siyasi çalkantı dönemi olan Fetret devrindeyse, Arnavut İskender'in çıkardığı isyanlar bölgede etkili olmuştur. Bundan dolayı Ohri şehrinin Osmanlı-Türk izlerinin taşıyan eserlerle ihya edilmeye başlanması XV. yüzyılın ikinci yarısından sonraya rastlar. Ohri, Balkan Savaşları esnasında 1912 tarihinde Sırp'lara teslim edilmek zorunda kalırsa da tarihi geçmişiyle yüzyıllar boyunca Osmanlı egemenliği altında kalmıştır (Eyice, 1965: 131-139).

Osmanlıların Rumeli'yi fethi esnasında uyguladığı ve bizim de daha önce Selenik'in fethi konusunda değindiğimiz, Türk fetih ve iskân politikaları içerisinde mühim bir gelenek olan "fetih hakkı" uygulamasının Ohri şehri açısından da geçerliliği söz konusu olmuştur. Bu geleneğin uygulandığı iki mabetten biri şehrin merkezinde yer alan Sveti Sofya Manastırı (Aya Sofya) iken diğeriyse Ohri Kalesi yakınındaki Panteleimon Manastırındır. Çok eski bir bazilikanın üzerinde inşa edildiği varsayılan Ohri Aya Sofya'sı, bu haliyle şehrin en görkemli dokusunu oluşturmaktadır. Tarihi perspektifte bu ibadethane hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler açısından şehrin dini inanışlarının yansıdığı bir mabet durumunda olmuştur. Öyle ki farklı dönemlerde ve farklı inançların siyasi egemenlikleri altında olsa da ibadethane asli görevini sürdürebilmiştir. Bu mabedin yerli Slav ahalisinin Hıristiyanlık inancını kabul ettikleri esnada kutsallık attettikleri iki bilge kardeş Kiril ile Metodi tarafından yaptırıldığına inanılmaktadır. IX-XI. yüzyıllarda inşa edildiği ileri sürülen ibadethanenin, X. yüzyılda Ohri'deki Çar Samuel'e sunulduğu; iç mekanındaki fresklerin dekorasyonunun ise Arhiepiskop Lav (1037-1056) zamanında yapıldığı iddia edilmektedir. Ohri Ayasofya'sı bu tarihi süreciyle Ortodoksların siyasi otoritelerinde de etkisini yıllarca sürdürebilmiştir. Hatta bu haliyle Ohri, Ortodoks Hıristiyanlar için başpiskoposluk makamını da uzun süre temsil edebilmiştir. Ayrıca Orta çağ Avrupa'sının XI. yüzyıldaki en görkemli dekorasyonlarını barındıran kilise, 1037-1056 arasında bir dizi tadilata uğramış ve geniş açılı bir taştan kubbe ile mermerden sunak perde eklenmiştir. XVI. yüzyılda yapılan geniş yenilemelerle, kilisenin nartekslerle belirginleşen günümüz lüks görünümünü meydana getirilmiştir (Jireček, 1923: 78-80; Kiel, 1995: 165-166; Kuzmanovski, 2007: 56-57; Serafimova, 2008: 200-201; Serafimova, 2009: 72-79; İbrahimgil, 2013:113).

Evliya Çelebi'nin "Gül-i gülistan" şeklinde andığı Ohri'nin 1385'te Osmanlıların eline geçmesi ve gerçekleştirilen bu fetih başarısını göstermesi açısından şehrin ulu bir mabedi (Ohri Ayasofya'sı), bir İslam ibadethanesine dönüştürülmüştür. Camiye tahvil tarihi konusunda belirginlik yoktur. Lakin Evliya Çelebi bu mabedin gayrimüslimlerce mühim olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca XVII. yüzyılda bölgeye yaptığı ziyaret esnasında dönemin gayrimüslimlerinin mabede çok kıymet verdiklerini belirtmiş ve şükür ifadesiyle birlikte artık buranın bir İslam mabedine dönüştüğünü kaydetmiştir (Kahraman vd., 2011).

Ohri şehrinin XV. yüzyılın son çeyreğinde ve yukarıda da bahsettiğimiz üzere Fatih Sultan Mehmed tarafından yeniden fethedilişinde ve hatta Osmanlıların Anadolu ve Rumeli'deki fetihlerinde karşılına çok az çıkan çok direkli üç nefli bazilikaları (örneğin İstanbul'daki İmrahor, Fenari İsa ve Zeyrek Camileri gibi) adamakıllı elden geçirilip kilise havasından çıkardıkları görülmüştür. Ayrıca Ohri Ayasofya'sının İslam ibadethanesine çevrilirken mabedin kendine has düzeninde geniş çaplı değişik yapılmadığı, lakin bazı dönemlerde mühim tamiratlarının gerçekleştirildiği de bilinmektedir. Bu tamirat işlemlerinden biri

H.965 tarihinde (1557-1558) gerçekleştirilmiştir. H.1056 tarihinde (1647-1648) ise caminin yeni bir tadilat işlemine daha tabi tutulduğu, bu işlemin masraflarının Ohri şehrinin vergi gelirinden karşılanarak 16 neferin de düzenlemeler esnasında çalışan işçi olarak kaydedildiği bilinmektedir (BOA, MAD. 55:552; BOA, MAD 5625:26; Ayverdi, 2000: 138).

Ohri şehri, bulunduğu stratejik konumu vesilesiyle Osmanlıların Arnavutluk ve diğer Balkan coğrafyasına gerçekleştirecekleri akınlar için bir üs noktasını teşkil etmiştir. Bu vesileyle şehirde mühim miktarda ordu mensubu da iskân edilmiştir. Bu noktada çalışmamız içerisinde zikrettiğimiz gibi Ohri Ayasofya'sının İslam mabedine dönüştürülmesinde hem fetih geleneği hem de ordu için önemli bir garnizon vazifesi görmesi etkili olmuştur. Bu vesileyle aslında şehrin fethinin ihtiyaca binaen gerçekleştirildiği söylenebilir (Aruç, 2003). Bu doğrultuda Ayasofya Camisi şehirdeki diğer ibadethaneler inşa edilinceye kadar hem halkın hem de askerlerin ibadetlerini gerçekleştirebilmelerinde önemli bir işlevi de üstlenmiştir.

XVII. yüzyılda Ohri kalesinin göle nazır olan ve iç kale olarak adlandırılan alanındaki Ori Ayasofya Cami-i Kebirinin, üstü kırmızı kiremitle ve horasani kireç ile örtülü 17 adet kubbesi söz konusu olmuştur. Yüksek sütunlu pirinçten kapıları, sedeften pencereleri methedilen ve ulu bir mabet olarak görülmeye değer şekilde bahsedilmiş olan Ohri Ayasofya'sı, Selanik, Trabzon ve İstanbul'daki Ayasofya Camilerine de benzetilmiştir. Bahsi geçen devirde Hıristiyanların yoğun olduğu mahalleler arasında kaldığından mütevellit, bakımsız kalmış ve cemaati olmamıştır. Hıristiyanların elinde olsa bir cennet bahçesine dönüştürülebileceğinden de ayrıca bahsedilen Ohri Ayasofya'sının, cuma namazının kılınabilmesi için cami hizmetçileri tarafından temizlenip kapılarının açıldığından da bahsedilmiştir. İlginç olan ise Evliya Çelebi'nin kaydettiği üzere bazı zamanlarda ve Hıristiyanlardan bazı kimselerin cami kapıcılarına para verip karşılığında da cami içerisinde Hz.İsa'ya yönelik ayinler tertip etmeleridir (Kahraman vd., 2011).

“Ohri Manastırının İslam ibadethanesine çevrilmesinde fresklerin sıvayla kapatılıp, iç mekânda gerekli mihrap, minber, mahfil ve kürsünün eklendiği bilinmektedir. Ayrıca dış cephesinde kuzey batıda kubbe bitişiğine bir minare de eklenmiştir. Ayrıca mabedin kuzey batı tarafındaki kubbenin bitişiğine bir minarenin ilave edildiği ve kuzey cephesindeki revaklı bölümden bir kapı açıldığı” da bilinmektedir (İbrahimgil, 2013: 114).

Balkanların Osmanlı egemenliğinden çıktığı tarih olan Balkan Savaşları esnasında İslam ibadethanesi vazifesini yerine getirebilen Ohri Ayasofya'sı, tıpkı diğer İslam mabetleri gibi bu tarihten sonra kaderine terk edilmiştir. II.Cihan Harbi sonrasında bir dizi bakımdan geçirildiği öne sürülen mabedin müzeye dönüştürüldüğü de bilinmektedir. Eski haline getirmek amacıyla mekânın iç tasarımının yenilenmesi sırasında freskler açığa çıkarılmış ve Müslüman-

larca ilave edilmiş olan minaresi tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bugün Ohri şehir merkezini görkemli duruşuyla süsleyen Ohri Ayasofya'sı, bazı günlere özel olarak ibadete açılmakla birlikte bazı günlerde de müze ile sergi salonu vazifesi yapmaktadır (Eyice, 1965: 139-140; Kahraman vd., 2011: 712-713).

Fotoğraf 3: Günümüzde Kuzey Makedonya'da Ohri Ayasofya'sı

Kaynak: (Ural, 2018)

Sofya Ayasofya Camisi

Günümüzde Rumeli Balkan coğrafyasındaki Bulgaristan Devleti sınırları içerisinde kalan Sofya şehrinin geçmişinde farklı medeniyet ve toplumların yer aldığı bilinmektedir. Bu doğrultuda *"ilk sakinlerinin Serdi isimli Trakyalı bir kabile olması sebebiyle önceleri Serdopolis, Romalılarca Sediça, ikinci yüzyıldan sonra Ulpia Serdica, Bizanslılarca Triadica, IX. yüzyıldan sonra da Bulgarlar tarafından Sredec isimleriyle anılmıştır. XIV. yüzyıldan itibaren Aya Sofya Kilisesinin isminden ötürü Sofia ve Osmanlı egemenliği döneminde de Sofya şeklinde"* anılmıştır (Şahin, 2009: 344).

Sofya şehri, daha önce bahsettiğimiz Selanik ve Ohri şehirleri gibi XIV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. Aya Sofya (Saint Sofya) Kilisesinden ötürü Osmanlılarca da Sofya şeklinde anılan şehir, Osmanlıların Edirne'nin fethinden sonra Rumeli coğrafyasına ilerleyişi esnasında ele geçirilmiştir. Bulgar topraklarının ele geçirilmesini kolaylaştıran etkenler arasında Osmanlıların başarılı fetih harekâtı sayılırken, asıl etkiyi ise meşhur Bulgar Çarı İvan Aleksander'in 1365'te ölmesi yapmıştır. Balkanlardaki Osmanlı hakimiyetinin sağlanmasında, Bulgarlar her daim kuvvetli bir düşman olsalar da bu vefat sonrasında Bulgar topraklarının fethi çok daha kolaylaşmıştır. Böylelikle Osmanlıların mukadderat suyu şeklinde de isimlendirdikleri Tuna Nehri ve havzasına ulaşma imkânı sağlanmıştır. Bulgaristan'ın fethi, Sultan Murad Han'ın Rumeli fetih stratejisi ve Vezir Çandarlı Ali Paşa'yı görevlendirmesiyle birlikte, 1388'de Şumnu, Pravadi, Rusçuk ve Silistre kalelerinin ele geçirilmesiyle başlamıştır. Bulgar toprakları üzerindeki kesin hakimiyet ise Sultan Bayezid Han döneminde ve oğlu Süleyman Çelebi kumandasındaki kuvvetlerin Bulgarların başşehri durumundaki Tırnova'yı 1393'te ele geçirmeleriyle sağlanmıştır. 1396 Niğbolu zaferi sonucunda Vidin de dahil olmak üzere tüm

Bulgar toprakları üzerinde hakimiyet sağlanmıştır. Sofya şehrinin de bahsettığımız bu siyasi fetih süreci içerisinde (1383-1393) fethedildiği de tahmin edilmektedir. Fethin tamamlanmasının ardından da Sofya, bir Osmanlı kenti görünümünü almıştır (Danişmend, 1947: 68; Hoca Sadettin Efendi, 1862/1979: 158-159; İnalçık, 1986: 1302-1303; Uzunçarşılı, 1988: 189-194; Halaçoğlu, 1992: 396-397; Köse, 2006: 238; Özkan, 2016: 282-283;).

Şehrin Osmanlılarca hakimiyet altına alınmasıyla birlikte bölgede Türk-İslam tipi şehirleşme dönemi yaşanmaya başlanmıştır. Şehrin en gösterişli mabetlerinden birisi olarak, VI. yüzyılda Bizans İmparatoru Justinian tarafından yaptırılmış olan Sveti Sophia Kilisesi görülmektedir. Nihayetinde de Sofya Ayasofya Camisinin banisi olup Osmanlı idaresinde üç kez vezirlik görevine getirildiği bilinen Kanijeli Sivayuş Paşa'nın, bu mabedi XVI. yüzyılın son çeyreğinde (beylerbeyiliği vazifesi esnasında) "Siyavuş Paşa Camisi" ismiyle camiye dönüştürdüğü bilinmektedir. Biz de aynı kanaatteyiz, lakin bu durum hakkında diğer söylencelerin de olduğu bilinmektedir. Bu konudaki diğer görüşler; Osmanlıların Sofya'yı fethinin hemen ardından bu mabedi camiye dönüştürüldüğü ve 1444'te Varna Muharebesinin sonucunda el konulup camiye dönüştürüldüğü görüşleri etrafında şekillenmiştir. Ayrıca Gradeva, XVI. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden batılı seyyahların bu mabedin cami olmaktan çok boş bir depo olduğunu ve viran halde kaldığını yazdıklarını belirtmiştir. Ayrıca bu durumun kaynağını da 1553-1558 yılları arasında bir veya daha fazla depremin oluşturduğu yıkıcı etkilere dayandırmıştır (Gradeva, 2016: 177-182; Kiel, 1985: 171-172; Eyice, 1991b: 222).

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde "Rumeli'nin eski taht merkezi", "Rumeli gazilerinin otağı" ve "Sofya-i sahife" şeklinde andığı Sofya şehrindeki Ayasofya Camisini, tek minareli, kurşunla örtülü, yüksek zeminli büyük bir mabet olarak kaydetmiştir (Kahraman vd., 2011: 508-517). Sivayuş Paşa tarafından XVI. yüzyılda camiye tahvil edilen Sofya Ayasofya'sı, aynı yüzyılda "cami-i atik" (Eski Sivayuş Paşa Camisi) şeklinde ve kendi adını taşıyan mahallede de kaydedilmiştir (BOA, TT.d.370: 191, 194, 205; BOA, TT.d.492: 2). Ayrıca 1652'de Giremikofça karyesinin mukataa gelirlerinin caminin hüddamına tahsis olduğu anlaşılan bir belgede (BOA, İE.EV.10/1155), ayrıca 1700 ve 1803 tarihli farklı iki belgede de Sofya Hızır Çavuş Vakfına tabi olarak (BOA, C.EV.111/5516) yine kendi ismiyle yani Sivayuş Paşa Camisi şeklinde Osmanlı ibadethaneleri arasında yer almıştır. İçerisinde iki ayrı kafesli kısım olduğundan bahsedilen Sofya Ayasofya Camisinin 1818, 1838 veyahut 1858 depremlerinde hasar gördüğü ve minaresinin yıkıldığı da bilinmektedir (Gradeva, 1994: 182; Koyuncu, 2015: 126; Yalçın, 2009: 564).

93 Harbi sonrasında Balkanlardaki Osmanlı siyasi gücünün kırılması ve Rusların 1879'da bölgeden çekilmesi sonrası Balkanlardaki Osmanlı eserlerinin

yok edilişi, sistemli bir şekilde sürdürülmüştür. Sofya'nın da içinde yer aldığı birçok Osmanlı Balkan şehrindeki tarihi mabetler ya tamamen yıkılmış veya hut ağır tahribatlara mahkûm edilmiştir. Bu dönemdeki tahribat neticesinde minaresi yıkılmış ve iç mekanındaki İslami nitelik belirten bölümleri de yok edilmiştir. Hatta Bulgar yönetiminde ibadethane haricinde itfaiye istasyonu gibi değişik amaçlar için bile kullanıldığı bilinmektedir. Nihayetinde 1906 yılı itibarıyla Bulgar Ortodoks Kilisesine bağlanıp, Sveta Sofya Kilisesi adıyla takdis edilmiş ve yeniden kiliseye dönüştürülmüştür. Bu esnadaki çalışmalar sonucunda kurşun kaplamalı kubbesi tahrip edilerek kiremitli bir yapıya dönüştürülmüştür. Neticede XX. yüzyılın başında Müslüman mabedi olmaktan çıkmış durumdaki Siyavuş Paşa Camisinin, 1965'ten itibaren büyük ölçüde tamir görerek cami halinden kalan Türk devri izleri de tümüyle silinmiştir. 1935, 1982 ve 2001 senelerinde restorasyon gören yapı, günümüzde de kilise olarak kullanılmaktadır (Eyice, 1991b; Yalçın, 2009; Bilecik, 2015; Koyuncu, 2015; Gradeva, 2016).

Fotoğraf 4: XIX. yüzyılda Sofya Ayasofya'sı

Kaynak: (starasofia.com, 29.03.2021)

Fotoğraf 5: Günümüzde Sofya Ayasofya'sı

Kaynak: (kırcaalihakber.com, 29.03.2021)

Sonuç ve öneriler

XIV. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına dek Osmanlı Türklerinin egemenliğinde idare edilmiş Balkan coğrafyasında yer alan Selanik, Sofya ve Ohri şehirleri, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de hükmettiği bu uzun zaman dilimi içerisinde idari, iktisadi, sosyal, kültürel ve dini manada mühim bir yere sahip olmuşlar ve bölgenin bu mahaldeki merkezi noktalarını karşılık gelmişlerdir. Osmanlı öncesi küçük kasaba konumunda olan bu yerleşimler, Osmanlıların idaresi altında son derece muazzam bir gelişme göstermişler ve Balkan coğrafyasının en önemli stratejik şehirleri haline dönüşmüşlerdir. Böylece Osmanlı hakimiyetindeki Balkan şehirleri, bu mühim konumlarını gerek Türk idaresi altında gerekse de başka devletlerin yönetiminde her zaman koruyabilmişlerdir.

Bu gelişme süreci Osmanlıların bölgede uyguladıkları hoşgörü ve kalkınma temelli yönetim anlayışıyla tezahür etmiştir. Bu yaklaşım sayesinde bölgede hem insani açıdan hem de yapısal manada muazzam olumlu bir süreç yaşanabilmiştir. Kaldı ki bu bakışın tersi bir yaklaşımın tezahür etmesi durumunda Balkanlarda o günün koşulları altında başka kültür, inanç ve medeniyetlerden bahsetmek asla mümkün olmayacaktır. Bu sebeptendir ki Osmanlı fetih ve iskân geleneğinin önemli bir usulü olan ve savaşarak fethedilen şehirlerdeki en gösterişli veyahut en büyük mabetlerin birer fetih alameti olarak seçilmesi bu bakışla daha doğru açıklanabilir. Ayrıca uzun ve süreklilik arz eden Rumeli fütuhâtı esnasında ve fetih gerçekleşikten hemen sonra acilen cami ihtiyacının doğması da bu durumun yaşanmasında mühim bir etken olmuştur. Bu ihtiyacın karşılanması adına da şehrin en gösterişli mabetleri kullanılmıştır. Çünkü Müslümanlar fetih alameti olarak gördükleri ilk cuma namazını kılma adetlerini bu haliyle sürdürmeye de özen göstermişlerdir. Ayrıca sulh ile teslim olan beldelerde bu usul çoğu kez kullanılmamış, bölgedeki kilise ve manastırlar gayrimüslimlerin kullanımına bırakılmıştır. Kaldı ki fetih sonrası bölgedeki Osmanlı idaresi sürecinde dahi gayrimüslim ibadethanelerine zarar verilmemiş ve Balkan halklarına inançlarını yaşayabilme fırsatı tanınmıştır. İsyan veyahut düşman ile ittifak söz konusu olmadıkça da bu inançların yaşantısına, varlığına müdahale edilmemiş ve mabetlerine de dokunulmamıştır. Böylelikle bu dönüştürme hadisesi bir inancın tarih sahnesinden silinmesi şekliyle de açıklanamaz. Bilakis Osmanlılar Türk-İslam Medeniyeti yaklaşımıyla; fethedilen coğrafyalardaki tüm toplumları, inançlarını ve mabetlerini güvenceye tabi tutulmuşlardır. Fethedilen şehirlerdeki birçok mabet onarılarak eski hallerinden daha kullanışlı hale getirilmiştir. Bu sebeptendir ki Osmanlı egemenliğinin kurulduğu beldelerde uzunca yıllar zoraki bir din değiştirme hadisesi yaşanmamıştır.

Burada dikkati çekmesi gereken husus, Osmanlıların fetih gelenekleri gereği egemenlik kurduğu şehirlerdeki başka inançlara ait mabetlerin, İslam inancı-

na tahvil edilirken bile korunması ve ebediyen inançlara ev sahipliği etmesini sağlamaya yönelik olmasıdır. Bu bakışla değerlendirilecek olunursa, bahsi geçen mabetlerin Osmanlı hakimiyeti altındayken hiçbir tahribata uğratılmadığı, yapıların aslının bozulmadığı ve düzenli olarak tamiratlarının yapılarak ileriki yıllarda da var olabilmesinin hedeflendiği rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca Osmanlı fetih geleneğince yerleşim alanlarının sadece en gösterişli mabetlerine yönelmesi, diğer hiçbir mabede dokunulmaması, yıkılmaması ve tüm halkın inanç ve hayat tarzına müdahale edilmemesi; o güne değin Balkan ahalisinin pek karşılaşmadığı bir sosyal ve dini özgürlük ortamı ile adalet ve refah seviyesinin hızla yükselmesini gözler önüne sermiştir.

Bu vesileyle Osmanlılar, egemenliklerini kurdukları hiçbir dönemde toplumların inançlarına ve mabetlerine el uzatmamışlardır. Hatta İslamiyet dışındaki diğer din ve inançların özgürce yaşanmasına müsaade etmişlerdir. Dini, sosyal ve kültürel manada hayatın devamını ön gören bu medeniyet ufku, Balkanların yüzyıllar boyunca hanlar, kervansaraylar, köprüler, imaretler, medreseler, şifahaneler gibi vakıf eserlerince korunan bir bakışla baştan başa mamur edilmesi ekseninde kendisini göstermiştir. Böylece Balkanlardaki Osmanlı egemenliği boyunca, yerli yabancı tüm araştırmacıların da hem fikir olduğu ve Balkan toplumlarınca da söz konusu edilerek desteklenen Rumeli’de “Osmanlı Barışı” (Pax Ottomana) devri yaşanabilmiştir.

Kaynakça

- Acaroğlu, M. T. (2000). *Balkanlarda Türkçe yer adları kılavuzu*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Acun, F. (2002). A portrait of the Ottoman cities. *Journal of Muslim World*, XCII (3-4), 255-285.
- Adıyeke, N. (1999). Islahat Fermanı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda millet sistemi ve gayrimüslimlerin yaşantılarına dair. *Osmanlı Ansiklopedisi* (c. 4, s. 255-261), Yeni Türkiye Yayınları.
- Anagnostis, J. (1989). *Selanik’in son zaptı hakkında bir tarih Sultan II.Murad Han dönemine ait bir Bizans kaynağı* (M. Delilbaşı, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinali 1973’te yayımlanmıştır).
- Arı, B. (2005). Türk-İslam Osmanlı şehirciliği ve Halil İnalçık’ın çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (6), 27-56.
- Aruçi, M. (2003). Ohri. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (c. 33, s. 330-332). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa’da Osmanlı mimari eserleri (Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk)*. (2. Bs.). İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

- Balta, E. (2009). Serez. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (c. 36, s. 556-558). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Başar, F. (1991). *Osmanlı kaynaklarına göre Osmanlı-Bizans münasebetleri*. [Doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (1994). *5 numaralı Mühimme defteri (973/1565-1566)*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (1995). *6 numaralı Mühimme defteri (972/1564-1565)*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (2003). *167 numaralı muhasebe-i vilayet-i Rum-İli defteri (937/1530)*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Baykara, T. (2000). Osmanlı Devleti şehirli bir devlet midir?. *Yeni Türkiye Dergisi*, 6 (32), 371-378.
- Bayrak, M. (2016). Makbul/Maktul İbrahim Paşa vakfı; Selanik ve Kavala ile diğer yerlerde bulunan hayratı. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (35), 1-65.
- Bilecik, G. (2015). Sofya'da günümüze ulaşan Osmanlı mimari eserleri. *Yeni Türkiye Dergisi*, II, 1916-1927.
- Bulgaristan'da Aya Sofya*. (t.y.). 29.03.2021 tarihinde https://www.kircaalihaber.com/?pid=3&id_news=11568 adresinden erişildi.
- Cahen, C. (1990). *İslamiyet*. (E. N. Esendor, Çev.). Bilgi Yayınevi. (Orijinali 1990'da yayımlanmıştır).
- Cansever, T. (1996). Osmanlı şehri. V.Akyüz (Ed.), *İslam geleneğinden günümüze şehir ve yerel yönetimler 1* içinde (ss.373-388). İlke Yayınları.
- Danişmend, İ. H. (1947). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. Türkiye Yayınevi.
- Delilbaşı, M. (1987). Selanik ve Yanya'da Osmanlı egemenliği. *Belleten Dergisi*, 51 (199), 75-106.
- Dimovski, G. C. (2000). *XVI-XV vek zavladuvanye na Bitola od Türçite*. Bitola Press.
- Dukas, F. (1956). *Bizans tarihi*. (L. Mirmiroğlu, Çev.). İstanbul Enstitüsü Yayınları. (Orijinali 1922'de yayımlanmıştır).
- Ercan, Y. (1989). *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Ergenç, Ö. (1979). Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliği üzerindeki bazı düşünceler. E. Akurga (Haz.). VIII. Türk Tarih Kongresi: 1976 - Ankara: Bildiriler (65-76). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Eyice, S. (2001). Kasımiye Camii. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (c. 24, s. 553-554). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eyice, S. (2000). İbrahim Paşa Camii. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (c. 21, s. 553-554). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eyice, S. (1998). Hortacı Süleyman Camii. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (c. 18, s. 244-245). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eyice, S. (1991a). Selanik Ayasofya Camii. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (c. 4, s. 220-221). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eyice, S. (1991b). Bulgaristan Ayasofya Camii. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (c. 4, s. 221-222). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eyice, S. (1991). Ayasofya. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (c. 4, s. 206-210). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eyice, S. (1965). Ohri'nin Türk devrine ait eserleri. *Vakıflar Dergisi*, VI, 135-146.
- Eyice, S. (1954). Yunanistan'da Türk mimari eserleri. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, XI, 157-188.
- Faroqi, S. (2000). *Osmanlı'da kentler ve kentliler*. (N. Kalaycıoğlu, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Orijinali 1993'te yayımlanmıştır).
- Fotoğraf ve kartpostallarla eski Sofya (Aya Sofya Camii 1879)*. (t.y.). 29.03.2021 tarihinde <http://www.starasofia.com> adresinden erişildi.
- Gradeva, R. (2016). Late antique church building in Ottoman Sofia. M. Hartmuth (Haz.), *Proceedings of a workshop held in Istanbul: 11-12 May 2012 – İstanbul: Bildiriler* (167-193). Nederlands Institute Voor Het Nabije Qousten Press.
- Gradeva, R. (1994). Ottoman policy towards Christian church buildings. *Etudes Balkaniques*. (4), 15-36.
- Gökbilgin, M. T. (1996). Selanik. *İslam Ansiklopedisi* (c. X, s. 337-349). Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- Halaçoğlu, Y. (1992). Bulgaristan Osmanlı dönemi. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (c. 6, s. 396-399). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hoca Sadeddin Efendi (1979). *Tacü't tevarih*. (İ. Parmaksızoğlu, Çev.). Kültür Bakanlığı Yayınları. (Orijinali 1862'de yayımlanmıştır).
- İbrahimgil, M. Z. (2013). Evliya Çelebi seyahatnamesinde Ohri sancağı. *Sanat Tarihi Dergisi*, XXII (1), 107-129.

- İnalçık, H. (1993). *The Ottoman Empire the classic age 1300-1600*. (C. İmber, N. Itzkowitz, Çev.). Weidenfeld and Nicolson Press. (Orijinali 1973'te yayımlanmıştır).
- İnalçık, H. (1986). Bulgaria. *Encyclopaedia İslam*. (c. 1, s. 1302-1304). London.
- İnalçık, H. (1979). Murad II. *İslam Ansiklopedisi* (c. VIII, s. 598-615). Milli Eğitim Basımevi.
- İnbaşı, M. (2002). Makedonya'da Osmanlı hakimiyeti değişen ve değişmeyen kimlik. M.Hatipoğlu (Der.), Makedonya Sorunu Dünden Bugüne içinde (ss. 27-44). Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Jireçek, K. (1923). İstoriya Sırba., *Journal of Kn*, II, 78-80.
- Jorga, N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu tarihi*. (N. Epçeli, Çev.). Yeditepe Yayınevi. (Orijinali 1913'te yayımlanmıştır).
- Kahraman, S. A., Dağlı, Y. ve Dankoff, D. (2011). *Evluya Çelebi seyahatnamesi*. Yapı Kredi Yayınları.
- Karagöz, M. (1999). *Osmanlı'da şehir ve şehirli mekân iskân beşeri münasebetler*. Osmanlı Yeni Türkiye Yayınları.
- Kenanoğlu, M. (2004). *Osmanlı millet sistemi mit ve gerçek*. Klasik Yayınları.
- Kermeli, E. (2010). Ebu's-Suud'a göre kilise vakıfları, Osmanlı hukukundaki teori ve pratiği. *Vakıflar Dergisi*, 34, 165-175.
- Kiel, M. (2009). Selanik. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (c. 36, s. 352-357). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kiel, M. (1995). Okhrid. *Encyclopedia İslam*. (c. VIII, s. 164-168). Brill Press.
- Kiel, M. (1985). *Art and society of Bulgaria in the Turkish period*. Assen/Maastricht Press.
- Koyuncu, A. (2015). Sofya'da Osmanlı mimari mirasının tasfiyesi (1878-1908). XVI. Türk Tarih Kongresi: 20-24 Eylül 2010 – Ankara: Bildiriler (113-145). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koyuncu, N. (2014a). *Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin din ve vicdan hürriyetleri bağlamında mabedlerin hukuki statüsü*. Adalet Yayınları.
- Koyuncu, A. (2014b). Osmanlı Devleti'nde kilise ve havra politikasına yeni bir bakış Çanakkale örneği. *Çanakkale Araştırmaları*, 12 (16), 35-88.
- Köse, O. (2006). Bulgaristan emareti ve Türkler (1878-1908). *Turkish Studies/ Türkoloji Dergisi*, 1 (2), 237-272.
- Kuzmanovski, R. (2007). The church of St.Sophia. Pasko Kuzman (Haz.), *Macedonian Cultural Heritage, Ohrid World Heritage Site, Ministry of Culture of the Republic* içinde (ss. 56-60). Macedonia, Culturel Heritage Office Press.

- Lowry, H. W. (2008). *Osmanlı döneminde Balkanların şekillenmesi*. (A. Cemal, Çev.). Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları. (Orijinali 1942'de yayımlanmıştır).
- Mazower, M. (2007). *Selanik hayaletler şehri Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler*, G. Ç. Güven (Çev.). Alfa Yayınları. (Orijinali 1950'de yayımlanmıştır).
- Neşri, M. (1957). *Kitab-ı cihannüma*. (F. R. Unat, M. A. Köymen, Çev.). Türk Tarih Kurumu Basımevi. (Orijinali 1493'te yayımlanmıştır).
- Öz, M. (2005). Osmanlı klasik döneminde Anadolu kenti. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3 (6), 57-88.
- Özkan, S. H. (2016). Balkanlarda bir Osmanlı kenti Sofya (1385-1878). *Avrasya Etüdlere Dergisi* (50), 279-314.
- Popoviç, A. (1999). Balkanların kavşağındaki Manastır. P.Dumont, F.Georgean (Ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri içinde* (ss. 64-65). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Refik, A. (1988). *Onuncu asr-ı hicri'de İstanbul hayatı (1495-1591)*. Enderun Kitabevi.
- Salname-i Vilayet-i Selanik (SVS)*. 9. Def'a. H.1303/1886. İSAM Kütüphanesi. Osmanlı Salnameleri veri tabanı, DO2837, 1-503.
- Selanik Ayasofya Camisi*. (t.y.). 30.03.2021 tarihinde <http://www.bakisarisakal.com/selanikayasofya-camisi.pdf> adresinden erişildi.
- Selanik gezi rehberi*. (t.y.). 29.03.2021 tarihinde <http://www.selanikgezirehberi.blogspot.com/2012/04/> adresinden erişildi.
- Serafimova, A. (2009). Holy Sophia, Pasko Kuzman (Haz.), *Macedonian Cultural Heritage, Ohrid World Heritage Site, Ministry of Culture of the Republic* içinde (ss. 72-79). Macedonia, Culturel Heritage Office Press.
- Serafimova, A. (2008). Saint Sophia in Ohrid. Pasko Kuzman (Haz.), *Macedonian Cultural Heritage, Ohrid World Heritage Site, Ministry of Culture of the Republic* içinde (ss. 200-205). Macedonia, Culturel Heritage Office Press.
- Stoyanovski, A. (1974). XVII. yüzyılın sonuna kadar Makedonya'nın Osmanlı hakimiyetinde idari taksimatı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4 (5), 213-230.
- Sümer, F. (1980). *Oğuzlar*. (3. Bs.). Ana Yayınları.
- Süsheim, K. (1979). Ayasofya. *İslam Ansiklopedisi* (c. II, s. 47-55). Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- Şahin, İ. (2009). Sofya. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (c. 37, s. 344-348). Diyanet Vakfı Yayınları.

- Şentürk, M. H. (1993). Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde Rumeli'de uyguladığı iskân siyaseti ve neticeleri. *Bellekten* LVII (218), 89-112.
- Tursun Bey (1977). *Tarih-i ebul feth* (M. Tulum, Çev.). İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları. (Orjinali 1911'de yayımlanmıştır).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterleri, Defter No 55 (MAD.d.55).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterleri, Defter No 55 (MAD.d.5625).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defterleri No 186 (TKGM.TADB. TTD.186).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri No 370 (TT.d.370).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri No 403 (TT.d.403).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri No (TT.d.492).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Vakıf Dosyaları Dosya No 10 Gömlek No 1155 (İE.EV.10/1155).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Tasnifi Vakıf Dosyaları Dosya No 111 Gömlek No 5516 (C.EV. 111/5516).
- Ural, S. (2018). *Balkanların incisi Ohri*. (2.Bs.). Mostar Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı tarihi*. (5. Bs.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yahya, M. (2001). Makedonya'da Türk varlığı. *Dış Politika Kültür ve Tarih Araştırma Dergisi*, (2), 20-22.
- Yalçın, E. (2009). Türk-Bulgar ortak kültürü. *Atatürk Yolu Dergisi*, (43), 555-576.

Etik kurul onayı

Bu çalışma sosyal bilimler alanında bir anket, kurum veyahut kuruluş ilgili özel çalışma olmaması sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.